

לומר, בדוחק, שהשבעת נכתבה לליל שני של חג. אבל הכותרת הלא מועידה אותה במפורש למנחה; קרוב אפוא מאוד שהיא נועדה, או לפחות נאמרה, במנחה של יום ראשון של פסח, ואם כן יש כאן תיעוד נוסף, שני, לייחוד שנתייחד בימי קדם מעמד ליטורגי זה. הממצא שב ומעיד על ר' חדותא שהיה בן מנהג א"י. על דבר זה יש לנו עדויות גם מפיוטים אחרים שלו, ובתוך זה משבעתא זו עצמה, שהרי רק במנהגות א"י שולבו בעמידות החג, בערבית בשחרית ובמנחה, מקראות מענייני הימים.¹⁰⁰

העובדה ששבעת שיר השירים של ינאי נכתבה למנחה (של יום ראשון של פסח) רמוזה על צד האמת גם בכותרת הרשומה על אחד מכתבי היד שהשבעתא מועתקת בהם:¹⁰¹ 'ז לרמושה דר' ינאי, כלומר שבעתא לערב לר' ינאי. וכבר לפני למעלה מחמישים שנה שיער א"מ הברמן¹⁰² שהכוונה בזה לציין שהפיוט נועד לתפילת הערב, ולמד מכאן שאכן גם בתפילת ערבית נאמרו שבעתות בחגים ובשבתות.¹⁰³ עכשיו אנו למדים שבאמת לא תפילת הערבית נתכנתה כך בכתובת הזאת, אלא התפילה הנאמרת לעת מנחת ערב, כלומר תפילת המנחה.¹⁰⁴

[ט]

נוסח הקבע של קדושת היום בראש השנה זהה היה בארץ ישראל לנוסח הברכה הזאת בשלוש הרגלים הן בעמידות הרגילות והן במוסף. זהה ממש, כמעט בלא שום הבדל עקרוני.¹⁰⁵ היא הכילה את כל הפיסקאות המקובלות של עמידות החג, הן את 'אתה בחרת', הן את 'ותתן לנו', הן את פיסקת הפסוקים, הן את 'או"א גלה' ואת 'אנא אלהינו יעלה ויבוא', והן את 'והשיאנו'. בני א"י לא שינו בעמידות הימים

תרכיץ, נג (תשמ"ד), 71 ואילך; הנ"ל, 'גניזה בלתי ידועה במוסקבה', קרית ספר, נט (תשמ"ד), 609 ואילך, ושם ס (תשמ"ה), 330 ואילך.

100 על אופיים הארץ ישראלי של פיוט ר' חדותא עיין במאמרי חדותא בירבי אברהם, עמ' כב ואילך, ושם התייחסות גם לשבעתא הזאת.

101 הוא כתב היד שעמד לפני הרב ש"א ורטהיימר בהדפסתה הראשונה של השבעתא בתרס"א. כאמור, מקום כתב יד זה אינו ידוע.

102 תפילות מעין שמונה עשרה, ברלין תרצ"ג, עמ' נא, הערה 1, כנ"ל.

103 עיין לעניין זה לעיל, הערה 69.

104 ממצא זה מחזק את השערתו של הברמן שם שהמונח הסתום 'דרמוש', המציין בכתבי יד איטלקיים שבעתות של שבת, נגזר מן המלה 'רמשה', ומציין פיוטים שנועדו מלכתחילה להיאמר בערב, אבל לא במעריב כפי שסבר, אלא במנחה.

105 העמיד על כך כבר אלבוגן, עמידות החג, 590 ואילך. אבל עובדה זו נוגדת במוחלט את הנאמר במסכת סופרים יט:ו (היגער, 328): 'כשם שחתימתן של ראש השנה ויום הכיפורים משונה משאר ימים טובים כך תפילתן'. להלן נראה שבני ארץ ישראל לא שינו כמעט מאומה גם בחיתום הברכה (בראש השנה). אבל ההלכה במסכת סופרים סותרת גם את הנאמר במסכת זו עצמה בהלכה ה (שם, 327), שמשם משמע לכאורה שאין הבדל בין עמידות הימים הנוראים לשל שאר החגים. עיין עוד להלן.

הנוראים שלהם כלום גם בשלוש הראשונות ובשלוש האחרונות: הם לא הוסיפו את פיסקאות הזכרונות' לברכה הראשונה והשנייה,¹⁰⁶ לא צירפו את המקרא 'ויגבה יי צבאות במשפט' לברכה השלישית,¹⁰⁷ לא שינו את מטבע החיתום של הברכה השלישית ל'המלך הקדוש',¹⁰⁸ ולא הוסיפו את פיסקאות התחנונים לשלוש הברכות האחרונות. אבל הם השמיטו, כמוכן, את פסוקי הרגלים, כלומר את פסוקי 'שלוש פעמים בשנה' וכו' ואת המבוא שעמד בראשם, וזה דבר שאינו צריך לפנים, שהרי הימים הנוראים אינם ימי עלייה לרגל, וכבר ראינו שבני א"י דקדקו להשמיט את הפיסקה גם בשמיני עצרת.

אבל שינוי מסויים שינו בשיטת איזכורו של החג במקומות (הרבים) שבהם נהגו לצייין את המועדים בגוף הברכה: בשלוש הרגלים צויין במקומות הללו, כפי שנאמר, אחרי 'יום מקרא קודש הזה', שם החג בלבד: חג המצות, שביעי חג המצות, חג השבועות, חג הסוכות או יום שמיני עצרת, בלא ציון שמות מקבילים או תארי אפיון. אבל בראש השנה, לפי שהוא מתכנה במקרא בשמות שונים,¹⁰⁹ לא נהגו כך, אלא ציינו בהעלם אחד, על פי הרוכ בכל הפעמים, את כל שמות החג. מופלא למדי הוא שרשימת השמות (אולי לפי שהיא ארוכה במיוחד) אינה אחידה לגמרי בכל המקורות. בכ"י ט"ש H8/61¹¹⁰ למשל מובא הנוסח הבא:

- (1) את יום מקרא קודש הזה
- (2) את יום ראש השנה הזאת
- (3) את יום זכרון הזה
- (4) את יום תרועה הזאת
- (5) לשמחה וליום טוב ולמקרא קודש וכו']

106 הכוונה לפיסקאות 'זכרנו לחיים' ו'מי כמוך אב הרחמן' (או: הרחמים). פיסקאות אלו לא נתקבלו בארץ ישראל ואינן באות בהעתקות הארצישראליות של הגניזה. אבל הן נזכרות במסכת סופרים יט:ו (היגער, 328-329) בלשון של היסוס: 'ואין מזכירין זכרונות בשלוש הראשונות

ובשלוש האחרונות אלא בשני ימים טובים של ראש השנה ובימים הכיפורים בלבד, ואף באילו בקושי התייר'. עיין נ' וידר, לחקר מנהג בבל, 146 ואילך. השווה גם — Leon J. Liebreich, 'The Insertions in the Third Benediction of the Holy Days 'Amidoth, HUCA 35 (1964), pp. 79 ff.

107 למעמדו של פסוק זה במנהג בבל בעשרת ימי תשובה עיין בהרחבה נ' וידר, 'נוסח ברכת קדושת השם בראש השנה ויום הכיפורים', תרביץ, לד (תשכ"ה), 43 ואילך; הנ"ל, לחקר מנהג בבל, 147 ואילך, 256 ואילך. עיין גם ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, עמ' כ, הערה 16.

108 החלפת 'האל הקדוש' ב'המלך הקדוש' בעשרת ימי תשובה נדרשת מפי רב, בבבלי ברכות יב ע"ב. ההלכה נפסקת שם בתוקף על פי רבה: רבה אומר המלך הקדוש והמלך המשפט, והלכתא כרבה.

109 הצירוף 'ראש השנה' אינו נזכר בעמידות הבבליות. לא כן במנהג ארץ ישראל; עיין להלן, בסמוך. החג נקרא 'יום תרועה' בבמדרב כט:א, ו'זכרון תרועה' בויקרא כג:כד. עיין אלבונן, התפילה בישראל, 106. הצירוף 'יום הזכרון' אינו בא במקרא.

110 נדפס על ידי נ' וידר, מקורות חדשים, 73.

כך הוא גם בכ"י וינה, ריינר 118, ט"ש ס"ח 150.29 ו-208.56, אלא שבטור 3 הגירסה שם 'יום הזכרון', ובטור 4: 'יום התרועה', כמתחייב מדקדוק הלשון. אבל כ"י ט"ז H8/7b, שאף הוא גורס בט' 3: 'יום הזכרון הזה' — משמיט את טור 4 לגמרי;¹¹¹ הוא משמיט גם את הצירוף 'וליום טוב' בט' 5. בכ"י ט"ש ס"ח 156.160, המביא נוסח מלא למדי של עמידת מוסף לשבת וראש השנה, בא 'יום המנוח הזה יום מקרא קדש הזה יום ראש השנה הזה יום זכרון (כך, בלא ידוע) הזה'.¹¹² השמטת 'יום תרועה' קשורה כאן מן הסתם בעובדה שהחג חל בשבת.¹¹³ בלא מעט מקורות בא ב(2) ו(4) 'הזה' במקום 'הזאת'. ראוי להדגיש שכל האיזכורים שעלו לפנינו עד כה שונים ממה שנאמר לעניין זה במסכת סופרים יט:ג: 'ובראש השנה [צריך להזכיר] ביום טוב מקרא קודש הזה ובראש חדש הזה, וביום ראש השנה הזה, וביום תקע שופר הזכרון הזה'.¹¹⁴ וגם מה שמצאנו שם בהלכה ו: 'אם חל ראש השנה להיות בשבת אינו אומר יום תרועה אלא זכרון תרועה לפי שאין תקיעת שופר דוחה את השבת בגבולין מפני גזירה' אינו מקיים לפי העולה מכ"י ט"ש ס"ח 156.160 שאין בו 'זכרון תרועה'.

פשוט הוא שפיסקאות הפסוקים (פיסקה [ג]) הוחלפו בראש השנה. בעמידות הרגילות, כלומר בערבית, בשחרית ובמנחה, נאמרו כאן לפי כ"י ט"ש ס"ח 103.35 הפסוקים דלהלן:

111 הנוסח מובא לראש השנה שחל להיות ביום רגיל, לא בשבת. במנהגות בבל החליפו, כידוע, בראש השנה שחל בשבת, את הציון 'יום תרועה' ביום זכרון תרועה. בנוסח זה (וכן הוא בהרבה נוסחים של חג) מושמטים ה'את' לפני ציוני החג ('ותתן לנו יי אלהינו באהבה מועדים לשמחה יום מקרא קדש הזה, ויום ראש השנה הזאת יום הזכרון הזה לשמחה ולמקרא קדש').
112 העתקה זו מלמדתנו על דרך איזכורה של שבת בראש השנה, והיא דרך זוהי למה שהובא לעיל בהתחלת חיבור זה (קטעים [ג], [יח]). אחרי פיסקה [א] של הברכה ('אתה בחרת' וכו') כלשונה הרגילה, גורס כתב היד כך: 'ותתן לנו יי אלהינו באהבה שבתות למנוחה מועדים לשמחה ויום המנוח הזה יום מקרא קדש הזה יום ראש השנה הזה יום זכרון הזה להקריב בו קרבן שני מוספים. ככ>תוב< בתו>רתך< ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם כי ששת ימים עשה יי את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש. וביום השבת שני ככשים (הפסוקים מועתקים בשלמותם, עד) ונסכה. הזכרנו לפניך מוסף שבת ועוד נזכיר לפניך מוסף מועד ככ>תוב< בתו>רתך< ובחודש השביעי באחד לחודש (כל הפסוקים, עד) לירח ניחוח אשה ליי (עיין להלן בסמוך). אלהינו ואלהי אבותינו [גלה] וגמ' ונעשה לפניך את חובתינו תמיד יום וקרבן שני מוספים וכ>תוב< ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עולם'. כתב היד נפסק כאן.

113 'יום ראש השנה הזה יום הזכרון הזה' בלא 'יום תרועה' בא גם בכ"י המוזיאון הבריטי Or.5557, 31, בעמידה ארץ ישראלית של ראש השנה ושבת.

114 מהד' היגער, 325. שים לב לסטיות החוזרות ונשנות של מנהגי ארץ ישראל מן המוכח במסכת סופרים. ועיין לזה להלן, 199 ואילך. לעניין הזכרת ראש חודש עיין בסמוך, הערה 117. ועיין משנה עירובין ג:ט, וירוש' עירובין פ"ג ה"ה, כב ע"ג, ובבלי שם, לט ע"א ואילך, וירוש' שבועות פ"א ה"ה, לג ע"א.

115 עיין על כתב יד זה לעיל, 104.

וידבר יי אל משה לאמור. דבר אל בני ישראל לאמור בחודש השביעי באחד לחודש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קודש. כל מלאכת עבודה לא תעשו והקרבתם אשה ליי (וי' כג: כג-כה).

אבל לפי עדותם המשולבת של כמעט כל המקורות נוסף על המקראות הללו גם הפסוק בממ' י':

וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם אני יי אלהיכם.¹¹⁶

בעמידת המוסף שילבו המתפללים את המקראות במדבר כט-א-ו:

ובחודש השביעי באחד לחודש מקרא קודש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם. ועשיתם עולה לריח ניחוח ליי פר בן בקר אחד איל אחד כבשים בני שנה שבעה תמימים. ומנחתם סולת כלולה בשמן שלושה עשרונים לפר, שני עשרונים לאיל. ועשרון אחד לכבש האחד לשבעת הכבשים. ושעיר עיזים אחד חטאת לכפר עליכם. מלבד עולת החודש ומנחתה ועולת התמיד ומנחתה ונסכיהם כמשפטם לריח ניחוח אשה ליי.

גם בנקודות הללו לא נשתנו אפוא עמידות ראשי השנים שינוי עקרוני משאר עמידות החג. באמת, כ"י ט"ש ס"ח 103.35 מביא את פסוקי החג הזה (וכן את פסוקי יום הכיפורים) בהעלם אחד עם פסוקי שלוש הרגלים, בלא שום ציון של יחוד כלל.

אמנם שילובו של הפסוק 'וביום שמחתכם ובמועדיכם' יוצא דופן קצת, לפי שאין הוא מדבר בעניין החג עצמו, אלא עניינו מקיף את כל המועדים; הוא גם מדבר בתקיעת חצוצרות ולא בשופרות, שהם יחודו של היום. אפשר שהמקרא נבחר כדי לתת בעמידה ציון עקיף לעניין ראש החודש. וכבר ראינו שלפי מסכת סופרים העובדה שראש השנה הוא בהכרח גם ראש חודש טעונה היתה הבלטה. המקרא במדבר י', שנמצא משלב עניינות של מועדים וראשי חדשים וקרבתות וזכרון, אפשר שנתפש מן הבחינה הזאת ממלא איזה חסרון שהנוסחים השגורים לא מילאו אותו.¹¹⁷

116 אבל בנוסח הבא בכ"י ט"ש 10H3/4 (נרפס על ידי אלבוגן, עמידות החגים, 434) אין הפסוק מופיע. אבל הוא בא, בהמשך לוי' כג: כג-כה, במגילה הקדומה שבכ"י ט"ש 20.155.

117 ההשמטה העקבית של איזכור עניין ראש חודש בנוסחי העמידה של ראשי שנים למרות ההגיון ולמרות ההלכה המובאת במסכת סופרים, כרוכה בודאי בעובדה שראש השנה נחוג גם בארץ ישראל, בכל התקופה המכוסה על ידי מקורות הגניזה, שני ימים, כמו בחור'ל, ואם כן אי אפשר היה להעמיד את החג בשני ימיו (כלומר בא' וב' תשרי) כראש חודש ממש, שמא יטעו לחשב את שאר ימות החודש מיום שני של חג. לעניין חגיגת שני ימים של ראש השנה בארץ ישראל עיין מה שכתבתי במאמרי לוח המועדים, 249 ואילך, ודבריו של מ"ד הר על זה, תרביץ, נג, (תשמ"ד), 142 ותשובתי על זה שם, 293. מפני טעם זה עצמו נמנעו מלהזכיר את של ראש

בכל המקורות שמצאנו עד כה, הפסוק 'וביום שמחתכם' מצורף למקרא שלפניו בפסיקה [ג] על ידי 'ונאמר' פשוט (או בלעדיו), וכך עולה גם מכמה העתקות פייטניות.¹¹⁸ אבל מכ"י ט"ש H8/34 שמביא בנוסח לקוי ומשובש שבעתא של ייני לליל ראש השנה¹¹⁹ נראה שהיו קהילות שהפרידו בין שני הפסוקים, ואמרו את הפסוק השני אחרי 'אנא אלהינו יעלה ויבוא', עם שהקדימו לו את הפתיחה הסטיראוטיפית 'וקיים לנו יי אלהינו את הדבר האמור בתורתך על ידי משה עבדך מפי כבודך [וביום שמחתכם ובמועדיכם וכו']'. אחר כך אמרו 'והשיאנו' וחתמו בחיתום הברכה.¹²⁰

בכל המקורות שעלו עד עכשיו מן הגניזה נוסח חיתום הברכה אחיד ולשונו עשוי לפי הדגם של ברכת שלוש הרגלים, אלא שהוא קצת ארוך מהם, וכולל יסודות שאינם בחתימות הרגילות. וכך לשון החתימה: 'ברוך וכו' מקדש ישראל וראשי שנים (נ"א: השנים) ומחדש שנים (נ"א: השנים)¹²¹ וזכרון תרועה ומועדי שמחה¹²² והזמנים (נ"א: הזמנים, או: זמנים)¹²³ ומקראי קודש'. הצירוף 'זכרון

חדש בראש השנה גם באשכנז הקדומה, עיין סידור רש"י, מהד' בובר, סימן קעד, 79 ובמקבילות הנמנות שם על ידי המהדיר. וראה לעניין המחלוקת בעניין זה באשכנז ובצרפת, י"מ אלבוגן, התפילה בישראל, 110. אין ספק שראש השנה נחוג בארץ ישראל הקדומה יומיים, לפחות מימי הקילירי ועד סוף המאה העשירית, וסביר לומר: גם לפני כן וגם אחרי כן. אין צריך לומר שמוספו של ראש חודש נזכר בעקיפין במקראות המוסף של ראש השנה, על פי במדבר כט: ו: מלבד עולת החודש ומנחתה וכו'. אפשר שלעניין זה מתכוון נוסחו של כ"י ט"ש ס"ח 150.29 שמביא נוסח של מוסף לר"ה שחל להיות בחול, אבל מסיים 'ונעשה לפניך את חובתינו קולמוס. בשאר כתבי יד (כגון קמברג' Add.3361; Add.3160/10 = J מאן, קטעי הגניזה, 329]; ט"ש 10H3/4 = J אלבוגן, עמידות החגים, 441 ו-10H11/3-1 מאן, שם, 331) אין הדיוק בא. ודברי צ"מ רבינוביץ במהדורת פיוטי ייני שלו (לעיל, הערה 94), כך א, 58 הערה 34 וכך ב, 381, טעונים תיקון לפי זה.

שבעתות של ראש השנה נדירות בגניזה. אבל שרידים משבעתא כזאת (אולי לשבת וראש השנה) באים בכ"י ט"ש ס"ח 123.50. בגוף שבשבעתא זו מתפייטים בזה אחר זה הפסוקים 'בחדש השביעי', 'וביום שמחתכם', לפני 'אלהינו ואלהי אבותינו גלה'. וכך הוא במפורש בשבעתא קילירית (חתומה 'אלעזר הודיה') המועתקת בכ"י ט"ש H15/134 (תחילתה 'עלה אדר היום'): הגוף האלפביתי מפיץ עד אות ע' את הפסוק 'בחדש השביעי', ובסופו את 'וביום שמחתכם'. עיין מ' זולאי, פיוטי ייני, עמ' שיט (כ"י 128).

אבל כתב היד לקוי ביותר ואין הציון 'והשיאנו' נראה. גם לשון חתימת הברכה לקוי; עיין בנדפס כנ"ל ע"י זולאי. שיטה זו, להציב את הפסוק העודף לפני 'והשיאנו' אפשר שהיא מושפעת מן הטיפול המקביל בפסוקי 'שלוש פעמים' בעמידות הרגלים. שיטה דומה נקוטה בעמידות יום הכיפורים; עיין להלן, 134 ואילך.

'השנים' בא בכ"י ט"ש H8/61 וס"ח 150.29.

במובא על ידי מאן, קטעי הגניזה, 329, מכ"י קמברג' Add.3160/10: 'ומועדי השמחה'.

'הזמנים' בא בכ"י ט"ש H8/59, ובסוף ברכת שופרות בכ"י קמברג' Add.3361. 'זמנים'

— במובא על ידי מאן כנ"ל מקמברג' Add.3160/10. חלק משניי נוסח אלה ודאי אינם אלא פליטות קולמוס.

תרועה', המפורק בגוף הברכה ל'יום זכרון' ו'יום תרועה', בא כאן כהווייתו במקרא. מכל מקום הצירוף לא שימש בשום אופן בשבת בלבד, למרות הנרמז במסכת סופרים.

האיזכור הכפול 'מקדש ישראל וראשי שנים ומחדש שנים' הפליא בשעתו את אלכוגן:¹²⁴ הוא הניח בפשטות שיש להחליף באחד מן הצירופים 'שנים' ב'חדשים'. באמת, מה שמובא במסכת סופרים לעניין נוסח איזכור ראש חודש בראש השנה ('ביום טוב מקרא קודש הזה ובראש חודש הזה') נראה רומז לזה. אבל באף אחד מן המקורות לא מצאנו כך, ונראה בבירור שלא היה נוסח כזה בשימוש בתקופת הגניזה. אך יתכן שהכפלת הצירוף מלמד שבנוסח קדום של הברכה אכן היה איזכור של עניין ראש חודש, והוא הופקע ממקומו ושונה.¹²⁵ מופלא הוא שגם בטקס קידוש החודש בבית הועד, כמעמד הסנהדרין וראשי הישיבה, לא חתמו אלא 'מקדש ישראל [וראשין] השנים ומחדש שנים ומועדי שמחה והזמנים', ולא ציינו 'חדשים'.¹²⁶ וקרוב לומר שהוא בהשפעת חיתום הברכה בראשי שנים.

[י]

בכל הנוסחאות הקבועים של עמידות ראש השנה, הן עמידות רגילות והן עמידות של מוסף, בולטות בהערך פיסקאות 'ובכן תן פחדך' הנאמרות בימינו בכל העדות, בימים הנוראים, בתוך הברכה השלישית.¹²⁷ הפיסקאות הללו הן בימינו מעין סימן היכר לעמידות הימים הנוראים; על פיהן, ועל פי שאר תוספות בברכות הראשונות והאחרונות, נבדלות עמידות הימים הללו מעמידות שאר ימות השנה. הממצאים העולים מן הגניזה מוכיחים שהקטעים לא נאמרו בארץ ישראל בעמידת היחידים כלל, לא בראש השנה ולא בימי כיפור. על עובדה זו שכבר צויינה במחקר¹²⁸ יש להוסיף, שהגניזה הארץ ישראלית דוממת גם כאשר לאמירת הקטעים הללו כמעמד הרבים, בחזרת הש"ץ. אמנם התמונה חד-משמעית פחות בנקודה הזאת, לפי שכמעט אין בידינו עדויות על נוסח הקבע של חזרת הש"ץ בתפילות הימים הנוראים: רוב כתבי היד המביאים נוסחי תפילה לתפילת הרבים בראש השנה או ביום כיפור מעמידים מערכות פיוט מפוארות: גם מאלה, וזה דבר מובן מאליו, חסרים קטעי

124 עמידות החגים, 435, הערה 1.

125 בודאי מפני הטעם הנזכר לעיל, הערה 117.

126 עיין ע' פליישר, 'בירורים בבניית יעזרם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים', תרביץ, מב (תשל"ג), 348, ושם הערה 35. ועיין שם בצילום כתב היד. אין לשער שבמקום המחוק בטקסט בא איזכור לראש החודש. אבל בפיוטי קידוש ירחים, שנאמרו, כמובן שם, אחרי הכרת החודש, חתמו 'מקדש ישראל וראשי חדשים'. וקשה לומר שנוסח ההכרזה שם מכון לקידוש השנה ולא לקידוש החודש, כי גוף ההכרזה מדבר במפורש בקידוש החודש.

127 סיכום המחקר בעניין הפיסקאות הללו עיין אצל ל' ליכרטיץ (לעיל, הערה 106). עיין גם י' היינימן, התפילה בתקופת התנאים, 141; הנ"ל, עיוני תפילה, 55 ואילך; ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א, עמ' כ, הערה 16. והשווה נ' וידר, לחקר מנהג בבל, 136, ושם הערה 3.

128 השווה אלכוגן, עמידות החגים, 590.

‘ובכן תן פחדך’. ומה שמצאנו בכל זאת לפעמים מזה, בא במפורש בהקשר בבל, ולא בהקשר ארץ ישראלי.¹²⁹ כמעט שאין מנוס מן הקביעה שהפיסקאות לא היו בשימוש קבוע בארץ ישראל בתקופת הגניזה, לא בתפילת היחידים, ולא בתפילת הרבים.

אבל על נוכחותם של הקטעים גם בתפילתם של בני ארץ ישראל יש בידינו כמה עדויות מאלפות. וכבר בראשית המאה פירסם י"מ אלכונג¹³⁰ על פי כ"י אוכספורד 2721/13, שהוא כתב יד מקיף ביותר, ארץ ישראלי מובהק, המכיל הרבה חומר ליטורגי ופייטני לתפילות יום כיפור,¹³¹ הרכב משונה של עמידת שחרית, הכולל גם את פיסקאות ‘ובכן תן פחדך’ בשימוש יוצא דופן ביותר. נוסח הקבע של העמידה נמסר כאן בקיצור נמרץ¹³² בלשון זו:

[נז] ברוך אתה יי אלהינו ואלהי אבותינו אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קונה שמים וארץ מגנינו ומגן אבותינו מבטחינו בכל דור ודור

ברוך אתה יי מגן אברהם

אתה גבור משפיל גאים חזק לדין עריצים חי עולמים מקים מתים

129 אמנם, כפי שהראה נ' וידר בתרכיץ, לו, 136 ואילך, גם מנהג בכל הקדמון לא הכיר את שילוב הקטעים הללו בעמידות הימים הנוראים. לדעת וידר, הקטעים נתקבלו שם תחילה לחזרת הש"ץ בלבד, ורק לאחר זמן חדרו אל תפילות היחידים, ואף זאת בהדרגה. בסידור רס"ג אין כידוע רמז לקטעי ‘ובכן תן פחדך’. לדעת וידר (שם, 257, הערה 199) גם רב עמרם גאון לא גרס את הפיסקאות, ומה שמצאנו אותן בנוסח הנרפס של הסדר (מהד' גולדשמידט, עמ' קלה) אינו אלא מעשה המעתיקים המאוחרים ששרכבו את מנהג זמנם לתוך החיבור. כפי שמציין וידר (שם, 136, הערה 3, ותרכיץ לר, 45) גם בסידור ר' שלמה מסג'למאסה אין הקטעים מובאים אלא לחזרת הש"ץ ורק במוסף של ראש השנה. אבל עיין עוד בסמוך, הערה 152. ועיין גם מאן, קטעי הגניזה, 329, ששם באים הקטעים בהקשר ארץ ישראלי, במוסף של ר"ה. ואפשר שהוא בהשפעה בבליית; השווה שם לשון הברכה: ‘אדיר המלוכה והמלך הקדוש’.

130 עמידות החגים, 594 ואילך.

131 כתב היד מכיל כעת 20 דפים (דפים 106-125) העשויים שני קונטרסים. קונטרס ראשון (שהיה, בטומס המקורי הקונטרס השלישי, כמוכח מן הגימ'ל הזעירה הבאה בפניה השמאלית העליונה של הדף הראשון; דף 106 ע"א) שלם, אבל השני, המתחיל בדף 116 ע"א, חסר גליון אחד, שהקיף את הקונטרס משני צדדיו. בין דף 115 ע"ב ל-116 ע"א חסר אפוא דף. הקונטרס הראשון מתחיל באמצע תפילת השחר של יום כיפור, וממשיך ביוצר (את היוצר הבא כאן פרסמתי בספרי היוצרות, 358 ואילך). נוסח העמידה — והוא אם כן נוסח שחרית בלי ספק — מתחיל בדף 111 ע"א. מכאן עד סוף הקונטרס הכל פורסם על ידי אלכונג, עמידות החגים, 594 ואילך. הקונטרס השני מתחיל באמצע ‘יעלה ויבוא’ של עמידת המוסף. נוסח העמידה פורסם מכאן על ידי אלכונג, שם, 442 ואילך. אחרי העמידה הזאת אין וידוי, אלא עם סופה נאמר: ‘ויקול הדה אלחתנונים’ (כלומר: ויאמר אלו התחנונים; דף 117 ע"א) ואחר כך: ‘לא בחסד ולא במעשים באנו אליך’ וכו'. מכאן ואילך באים פסוקי רחמים וסליחות פייטניות לרוב, עד דף 123 ע"ב. כאן ניתנות הנחיות קצרות לעמידת המנחה ולאחריהן שוב פסוקי רחמים. הנוסח המלא של העמידה ניתן בודאי בקונטרס שלפני כן, לתפילת ערבית.

משיב הרוח ומוריד הטל מכלכל חיים ומחיה מתים ואין דומה לך
בִּירוּךְ אַתָּה יי' מַחְיֵה הַמֵּתִים

אַתָּה קָדוֹשׁ וְג'

אַתָּה בַּחֲרַתָּה בְּיִשְׂרָאֵל עִמָּךְ. רָצָה. אֵלֵי (עַד) לַעֲשׂוֹת רָצוֹן¹³³

וכאן מתוספת בכתב היד הערה בערבית, המורה למתפלל שלא לגמור את עמידתו בפסוק הסיום 'יהיו לרצון אמרי פי' וכו', ושלא לפסוע לאחוריו שלוש פסיעות, אלא לומר, כשהוא שוחה, את מה שמועתק בהמשך.¹³⁴ בהמשך מועתק נוסח מלא של פסקאות '[ובכן] תן פחדך',¹³⁵ כמעט כרגיל במנהגים שלנו,¹³⁶ כולל חיתום ברכת קדושת השם.¹³⁷ אחר כך מועתק נוסח שלם של 'עלינו לשבח' ושל 'על כן נקוה לך', ולאחריהם צרור פסוקי מלכיות לפי סדר תורה כתובים נביאים, בהרכב קרוב מאוד לבא בימינו בנוסחי הקבע של מוספי ראש השנה. אחרי הפסוקים מועתקים סימנה הנשגב של פסקת המלכיות 'אלהינו ואלהי אבותינו מלוך על כל העולם כולו בכבודך' ולבסוף גם חיתום ברכת קדושת היום בנוסח: 'ברוך אתה יי' מקדש ישראל ויום צום הכפורים הזה, יום סליחת העון הזה, יום מחילת העון הזה, למחול בו את כל עונותינו'. מכאן בא נוסח של וידוי ליום כיפור, עם קטעי 'על חטא' כולל פסקת 'ומאבתך יי' אלהינו לישראל עמך ומחמלתך על בני בריתך' וכו' הבאה גם במחזוריים שלנו בסוף הוידויים של יום כיפור. הקטע נפסק בסוף הפסקה הזאת. אין לדעת מה

133 'לעשות רצון [כרצוןך] אמן יי' הוא נוסח הסיום של עמידות ארץ ישראל, כפי שהוסבר לעיל, 89 ואילך.

134 'ולא יכתם ויקול יהיו לרצון ולא יתאכר אלי כלף ג כוטה והו מנחני אלי אן יקול'.

135 בכתב היד: 'תן פחדך', בלי 'ובכן'. אין זו טעות, כי גם בקטע שיובא להלן מכ"ט ט"ש ס"ח 150.29 כך כתב הסופר, אלא שיד מאוחרת הוסיפה שם 'ובכן' לפני 'תן פחדך'.

136 אבל בפסקה השלישית בא כאן 'ובכן' צדיקים יראו וישמחו, ולא 'ואז' כמו שמצאנו בכתבי יד אירופיים (אשכנזיים) קדומים. ונראה שכן היה הנוסח הקדום, לפחות בשימושם של בני ארץ ישראל. כך הוא גם בקטע ט"ש ס"ח 150.29 שיובא ממנו בסמוך. קצת שינויים מן המקובל בימינו באים בסוף הפסקה האחרונה ('ותמלוך'). קטע זה מסתיים בשני מקראות שאינם בנוסחים של ימינו: יש' כד: כג ('וחפרה הלבנה ובושה החמה' וכו') ושם כט: כב-כג ('כה אמר יי' וכו' לא עתה יבוש יעקב' וכו'). הפסוקים מכוונים להעביר לברכת קדושת השם, והם שכיחים בסוף שרשרות הפסוקים של משלשי קדושתאות קדומות. הפסוק הראשון בא גם בנוסח פרס (מהר" טל, 150), במחזור חלב, וגם בסידור הרמב"ם, ומשם במנהג תימן.

137 מטבע החיתום, 'אדיר המלוכה והאל הקדוש', נזכר בירוש' ראש השנה פ"ז ה"י, נט ע"ג. השווה מאן, קטעי הגניזה, 329. נוסח זה של חיתום טיפוסי לברכת קדושת היום ומלכויות במוספי ראש השנה. השווה מאן, שם: 'אדיר המלוכה מלך כל הארץ מקדש ישראל וראשי שנים ומחדש שנים ומועדי השמחה זמנים ומקראי קודש'. וכן הוא בקטע מוצרי IV.248 ובכ"ט ט"ש H8/59. ובכ"ט קמברג' Add.3361: 'ברוך ... מקדש ישראל אדיר המלוכה' וכו', והוא מן הסתם משובש, וצ"ל 'אדיר המלוכה מקדש ישראל' וכו'. מעניין הדבר שכתב היד שאנו דנים בו מביא לעמידת המנחה ליום כפור (דף 123 ע"ב) 'המלך הקדוש', כציון לחיתום הברכה השלישית: 'אדיר המלוכה מלך הקדוש' בא גם במנהג פרס (מהר" טל, 150) ובמנהג רומניאה.

היה המשך הנוסח, ועד אנה הוביל בעל כתב היד את המתפלל אחרי הוידוי. אבל בקונטרס הנוסף של כתב היד הזה בא נוסח עמידת מוסף של יום כיפור, ואין שם המבנה הכפול שתיארנו זה עתה.¹³⁸

קשה להעריך ממצא מביך כזה. לכאורה ניתן היה לומר שהקומה השנייה של עמידת השחרית מתארת את חזרת הש"ץ על התפילה. אבל אי אפשר לומר כן, שהרי המעתיק מציין את החלק הזה כהמשך ישיר ומתמשך של התפילה בלחש, ודורש במפורש מן המתפלל שלא לסיים את תפילתו משלם, אלא לצרף את ההמשך אל התפילה שנוסחה ניתן קודם לכן. גם אין לנו, ב'קומה' השנייה, שיעור מלא של תפילה, כפי שהיה מתחייב אילו היא חזרת הש"ץ: אין כאן אפילו רמז מועט לברכת המגן והמחיה. התפילה השנייה מתחילה באמצע הברכה השלישית ונמשכת והולכת משם ואילך. גם אין להבין מה שייכות יש לפסוקי המלכיות בעמידת יום כיפור (ועוד בשחרית!)¹³⁹ ואיך יבוא הוידוי אחרי ברכת קדושת היום.¹⁴⁰ כל הפרטים הללו — והם באים בכתב יד מפואר שהיה במקורו ודאי בעל ממדים מקיפים מאוד, ואם כן הוא מייצג מנהג ממוסד — שוללים את האפשרות שהנוסח מכוון לתפילת החזן. ואין לנו דרך אלא לומר, בעקבות הערה של י' מאן,¹⁴¹ שכל המערכת, למן 'תן פחדך' ועד ברכת קדושת היום, נתפשה אצל בעל המחזור הזה כמבוא לוידוי (שליחיד!). קטעי 'תן פחדך' שימשו אפוא בהרכב הזה מחוץ למקומם, בתפקיד משני ובלתי רגיל. ממצא מסוג זה, אם כי פחות יוצא דופן, עולה לפנינו גם מכתב יד ט"ש ס"ח 150.29 שכבר הוזכר לעיל לעניין אחר. בכתב יד זה מועתקים כזה אחר זה סוף נוסח קדושת היום לשחרית של ראש השנה (מן 'ותקעתם בחצוצרות' עד חיתום הברכה) והנוסח המלא כמעט של 'מוסף ראש השנה', מ'ותתן לנו' ואילך. מיד עם תום הנוסח כתוב כך:

[נח]

מוסף שיני לראש השנה

תקול (תאמר) מגן ומחיה והאל הקדוש אתה בָּחַרְתָּ אֵלַי (עד)
ותתן לנו יי אלהינו וגו'
תן¹⁴² פחדך על כל מעשיך ואימתך על כל מה שבראת וייראוך כל
המעשים וישתחוו לפניך (וכו')

138 צריך לשער שהוא לא בא גם בחטיבה שהכילה את תפילת הערבית (חטיבה שאינה לפנינו, כזכור), כי אחרת לא היה הסופר מעתיקו כאן שוב בפירוט כזה.

139 מוכן שבין בתפילת הרבים ובין בתפילת היחידים אין מקום למלכיות ביום כיפור.

140 לפי ההלכה יחיד אומר וידוי אחרי תפילתו ואילו שליח ציבור אומר וידוי בתוך הברכה הרביעית. מה שעומד לפנינו אינו מתאים לא להלכה זו ולא להלכה זו.

141 קטעי הגניזה, 325, הערה 119. מה שנאמר שם על כוונת המנהג שהמתפלל ידלג על ובכן תן פחדך בברכה השלישית כדי להשאיר את הפסקאות לסוף, כהקדמה לוידוי' היא מליצה בעלמא, ואין הכוונה אלא לומר שהקטעים שימשו כמבוא לוידוי ולא היו כלולים כלל בברכה השלישית. והראיה שאין הם נרמזים בסיכום העמידה למנחה (דף 123 ע"ב).

142 כך. יד מאוחרת הקדימה 'ובכן'. עיין לעיל, הערה 135.

הטקסט נמשך כסדרו (ובכן תן כבוד... ובכן צדיקים...) כמעט כמקובל במחזורים שלנו.¹⁴³ הרף נקטע בפסקת 'ותמלוך אתה הוא יי' וכו', במלים 'ובירושלם עירך'. הממצא הזה מביא אפוא שוב את קטעי 'ובכן' תן פחדך' במיקום יוצא דופן, לא כהרחבה לברכה השלישית אלא כחלק מגוף קדושת היום במוסף של ראש השנה. אבל מפליא בממצא הזה ציונה של הכותרת: 'מוסף שיני' לראש השנה'. כותרת זו סתומה, ואי אפשר לפרשה בוודאות. אבל ברור שאי אפשר שהכוונה בה ליום שני של ראש השנה, כי לא יתכן שנוסח העמידה ביום שני של ר"ה היה שונה מנוסח ביום ראשון. באותה מידה אי אפשר להניח שהכותרת מציינת את ה'מוסף שיני' כנוסח לחזרת הש"ץ, תחילה מפני שקשה להעלות על הדעת שעמידת מוסף של ראש השנה, היא עמידת התקיעות בשופר, נאמרה בקהילה ארץ ישראלית בתקופת הגניזה בלא עיטורי פיוט, ושנית מפני שלעניין זה יש בהעתקות הגניזה מטבעות ציון שגורות.¹⁴⁴ כמעט על כרחנו אנו אומרים שכוונת הסופר היתה להעמיד לאחר הבאת הנוסח השגור של עמידת ראש השנה נוסח אפשרי שני, אלטרנאטיבי, שהיה גם הוא מקובל בזמנו ובמקומו.¹⁴⁵ ושכלל בברכה הרביעית את פסקאות 'ובכן' תן פחדך' כקטעי הרחבה. בכל אופן גם כאן שימשו הקטעים שלא במקומם הרגיל. על מוצאם של קטעי 'ובכן תן פחדך' נאמרו במחקר דעות מתחלפות,¹⁴⁶ והמקובל בימינו בין החוקרים הוא שהפסקאות נוסדו בארץ ישראל ונועדו מעיקרן לפתוח את קטעי המלכיות בעמידות המוסף של ראש השנה.¹⁴⁷ לפי דעה זו, הקטעים שולבו בברכה השלישית (ולא ברביעית, שהיא לפי ההלכה מקום המלכיות) לפי שיטתו של ר' יוחנן בן נורי, הנחלק בעניין זה עם ר' עקיבא במשנה (ר"ה ד: ו); לפי דעתו של ר' יוחנן ראוייה היתה ברכת המלכיות להצטרף לברכת קדושת השם, כלומר לברכה השלישית, בעוד ר' עקיבא סבור (וזו הדעה שנתקבלה הלכה למעשה) שראוי לצרפה

143 השינויים כמעט שאינם ראויים לציון. אבל במקום מה שנאמר אצלנו 'כמה שידענו וכו' שהשלטון לפניך' וכו' כתוב כאן, כפי שמתאים לסגנון הדברים: 'ששלטון בידך, וגבורה בימינך'. במקום 'ובכן תן כבוד יי' לעמך' כתוב כאן: 'לשמך', וכך היה כנראה הנוסח המקורי. בפסקה 'שמחה לארצך' מושמטות ווי החיבור ('שמחה ... ששון ... צמיחה ... עריכת ...'). בסוף 'כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ' נוסף: 'ומלכות העליזה במהרה תעקר'. תוספת זו ראה גם במחזור חלב ובמנהג פרס ובסידור הרמב"ם ומשם במנהג תימן, אבל במנהגים המאוחרים הלשון מורחב בסוף המשפט.

144 בדרך כלל — לא בכותרת אלא בציון 'ויאמר שליח ציבור' או 'כיו"ב, בעברית או בערבית. בכותרת מצינו לעיל (קטע [נצו]): 'מוסף ציבור'.

145 נוסח אלטרנאטיבי זה — צריך לומר שלא צמח בארץ ישראל, כי כפי שאנו רואים, בני ארץ ישראל היו צמודים מאוד אל לשונות הקבע של עמידות החגים שלהם ולא סטו מהם — באשר לתפילות היחידים — שום סטייה. על כורחנו אנו אומרים שה'מוסף שיני' כבר הוא עומד בהשפעת מנהגי חו"ל, קרי: מנהגי בבל. כתב היד המביא את הנוסח אינו נראה קדום במיוחד. עיין לעיל, הערה 127.

147 לפי דעה זו הן מקבילות אפוא לקטע 'על כן נקווה לך' הבא במנהגות שלנו. אם כן במקורם נועדו הקטעים לבוא רק בעמידות המוסף של ראש השנה, ובתפילת הש"ץ בלבד, כי היחידים לא אמרו את התקיעות בתפילתם.

לרביעית.¹⁴⁸ לדעת החוקרים נותרו קטעי 'ובכן תן פחדך' בברכה השלישית למן הזמנים שבהם עוד היו שנהגו כר' יוחנן בן נורי, אלא שפסוקי המלכיות, שבאו לפי שיטה זו אחרי הקטעים הללו, הושמטו, כדי לא להכפיל את מה שכבר הוכרע לבוא בברכת קדושת היום.

אבל לאור ההיקריות המעטות ביותר של 'ובכן תן פחדך' ואחיותיה בנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל, והופעותיהן בשימושים משניים ויוצאי דופן, יש להעלות ספקות באשר לתקיפותה של התיאוריה הזאת. כי ככל שאנו מכירים באופן מושלם יותר את מנהגות התפילה הקדומים של בני בבל ובני ארץ ישראל נראה מבורר יותר שקטעי 'ובכן תן פחדך' שרדו בראש ובראשונה בתוקף מסורת בבליה. כפי שראינו, בני ארץ ישראל לא ידעו את הקטעים כמעט כלל ולא עשו בהם שום שימוש בנוסחי הקבע הרגילים של עמידותיהם.¹⁴⁹ תפוצתה של התפילה הפייטנית בקהילות ארץ ישראל שוללת גם את האפשרות שהקטעים יוחדו בא"י לחזרת הש"ץ (בלבד): בקהילות ארץ ישראל, ברובן, אמרו קדושתאות במוספי ראשי שנים, ובמקומות שבהם לא אמרו קדושתאות אמרו בודאי לפחות תקיעות פייטניות, בין של יוסי בן יוסי, בין של הקילירי ובין של פייטנים אחרים. את שלוש הראשונות ואת שלוש האחרונות אמרו במקרים אלה בודאי בלשונן הפשוטה, כדרך שאמרו אותן היחידים. דבקותם של בני ארץ ישראל בנוסחי עמידות החג שלהם, דביקות שרושמה מתחזק בלבנו ככל שאנו בודקים נושא זה יותר, בודאי לא הניחה להם להרחיב את הברכה השלישית הרחבה מיוחדת.¹⁵⁰

והנה ההנחה שפסיקאות 'ובכן תן פחדך' נועדו בתחילה להקדים מבוא לברכת המלכיות אליבא דר' יוחנן בן נורי היא הנחה יפה אבל היא הנחה מתוחה ביותר. כי היא מחייבת אותנו להקדים את ניסוח הקטעים בשיעור מופלג, וגם לראות את נוסחי

148 לפי הירושלמי (ר"ה פ"ז ה"ו, גט ע"ג) נהגו לפי שיטת ר' יוחנן בן נורי בגליל, ולפי שיטת רבי עקיבא ביהודה. שיטתו של ר' יוחנן, אף על פי שלא נתפשטה, לא נדחתה מפני סיבה הלכתית.

149 אבל שימוש רגיל בקטעי 'ובכן תן פחדך' בהקשר ארץ ישראלי בא בכ"י המוזיאון הבריטי Or.55570 דף 31-32 בעמידה רגילה של שבת וראש השנה (עיין על כ"י זה לעיל, קטע [כא]). בכ"י זה יש להפוך את סדר שני הדפים: בדף 32 מועתק סוף קטעי 'ובכן', החל מ'וּגֹם הַרְשָׁעָה כֹּלֶה] כְּעֵשֶׁן תִּכְלֶה כִּי תַעֲבִיר מִמֶּשֶׁלֶת וְדוֹן מִן הָאָרֶץ וּמִלְכוּת הָעֲלִיזָה מֵהָרָה תַּעֲקֹר בִּימִינוֹ, וְהוּא נִמְשָׁךְ מִשֶּׁם עַד חֵיתוֹם הַבְּרָכָה ('הָאֵל הַקָּדוֹשׁ'). אחר כך בא הַנִּדְפֵס לַעֲלִיל קֶטֶע [כא]. קטעי 'ובכן תן פחדך' באים בהקשר פייטני, ארץ ישראלי, בתוך קדושתא של שחרית ליום כיפור, גם בכ"י אוכספורד 2705/16 דף 55 ע"א-ע"ב. מקור זה נזכר על ידי נ' וידר, לחקר מנהג בבל, 148.

150 מובן שהנחה זו אינה יכולה לתבוע סמכות של ודאות כללית. תפילת החזונים ודאי היתה שונה בארץ ישראל מתפילת היחידים, ובתקופת הפייטנות הקלאסית ודאי היתה שונה מאוד. השאלה היא אם ניתן לשער שהשוני בין תפילת היחידים לתפילת הרבים עמד בארץ ישראל ימים רבים על קטעי פרוזה, ולו נשגבים ומכונפים כקטעי 'ובכן תן פחדך'. לפי המשתמע מן הגניזה הפייטנית, רוב הקהילות, ואולי כולן, בחרו בין שתי אלטרנטיבות חדות: החזונים אמרו בהן או תפילה מפויטת, כלומר קדושתא מקיפה, או שחזרו על תפילת היחידים כלשונה. הברכה השלישית גם לא היתה בדין שתורחב במיוחד לפי המסורת של תפילת הרבים בארץ ישראל, כפי שיוסבר להלן.

התפילה מגובשים במוחלט, אפילו קפואים, באותה תקופה עצמה, כלומר קודם לימיו של רבי עקיבא. היא מחייבת להאמין שלאחר שנתפשט המנהג לצרף את המלכיות לברכה הרביעית אליבא דרבי עקיבא לא נמחק זכרה של הדעה החולקת, אלא נשתמר בקפדנות לפחות באופן חלקי.¹⁵¹ והנה השתמרות זו לא מצאנו לה רצף בארץ ישראל, ואולי גם קיום פשוט לא; היא מיוצגת דווקא בקודיפיקציות בבליות ובמנהגן של קהילות חו"ל.¹⁵²

וצריכים אנו להדגיש שהשימושים שמצאנו לעיל בקטעי 'ובכן תן פחדך' בהקשרים ארץ ישראלים הם שימושים חריגים במפורש. כי גם אם אין אנו בטוחים שהקטעים שימשו פעם כמבוא לפסוקי מלכיות (שנעלמו), הנה אין ספק שמקומם הראשון לא היה בקטעי הוידוי שלאחר העמידה, וגם לא בברכה הרביעית של העמידה, אלא במקום שבו אנו מוצאים אותם בעמידות הבבליות, כלומר בברכת קדושת השם. כי אין בקטעים הללו שום רמז כלל לקדושת החג, ומה שיש בהם נוגע לעניין מלכות שמים וקידוש השם, שהם עיקרה של הברכה השלישית. עובדה זו, שאיש לא הטיל ספק בה מעולם, נראית מוכיחה שאי אפשר שהקטעים נוסדו בארץ ישראל. כי בארץ ישראל, אלא אם כן אנו חוזרים אל עניין המלכיות אליבא דר' יוחנן בן נורי, לא היתה סיבה לברכת קדושת השם שתתרחב בימים הנוראים: היא נאמרה בימים הללו כלשונה בכל ימות השנה. לא כן בבבל, כי בבבל הוחלף בימים הנוראים מטבע הברכה השגור של כל ימות השנה, מ'האל הקדוש' ל'המלך הקדוש', וזה מהלך מסעיר, שלא היה מן הדין שיעבור בלא ציון. סביר אפוא לומר שקטעי 'ובכן תן פחדך' באו בשימוש הרגיל, לא כדי להקדים מבוא למלכיות (שנעלמו), אלא להבליט את שינוי מטבע החיתום של ברכת קדושת השם בימים הנוראים, אולי תחילה בתפילת החזנים בלבד, ואולי תחילה בראש השנה בלבד: יופיים המופלא של הקטעים הבטיח את חדירתם — אולי האיטית — לתפילת היחידים, ולכל עמידות הימים הנוראים — ולימים גם למנהגי ארץ ישראל, ולו לשימושים ליטורגיים שוליים או אלטרנאטיביים, כפי שהוראינו לדעת לעיל.

האם נתחברו הקטעים בבבל? על צד האמת — מלבד איזו שגרה של מחשבה שמיחסת את כל נוסחי התפילה שלנו (ובמיוחד את הקדומים והיפים שבהם) אוטומאטית לארץ ישראל — אין סיבה לשלול אפשרות זו. בני בבל אפשר שלא

151 כי הפסוקים שהיו צריכים להתלוות אל קטעי 'ובכן תן פחדך' (אילו שימשו באמת פתיחה למלכיות) נשרו בכל אופן.

152 הקטעים באים כידוע בסדר רב עמרם גאון הנדפס ובמקורותיו כתובי היד שהגיעו לידינו. אמת, מסורת הנוסח של סדר רב עמרם מאוחרת ונוסחי תפילות הקבע הבאים בה מפותקים ביותר. איך על פי כן אי אפשר להבין בשום אופן את תפוצת הקטעים במנהגים האירופיים בלא שנגיח שהם היו כתובים בנוסח קדום (גם אם לא בהכרח אותנטי) של סדר רב עמרם גאון. דעה מנוגדת לזו עיין אצל וידר, לחקר מנהג בבל, 136, הערה 3; 257, הערה 199, והשווה לעיל, הערה 129. העובדה שהקטעים אינם נזכרים אצל רס"ג בסידורו אולי לא תתמיה אם נניח שהם נקבעו בנוסח הקדום של סדר רב עמרם בחזרת הש"ץ בלבד, ורק למוספי ראש השנה. על כל פנים התמיהה בעינה עומדת גם אם נניח שעיקר שימושו של המנהג בארץ ישראל היה.

אהבו פיוט, אבל אין חובה לומר שלא אהבו שירה; התפילות המיוחסות לאמוראי בבל, או שיצאו, על פי המסורת, מבית מדרשם של חכמי בבל, אינן נופלות ביופיון מן התפילות הארץ ישראליות. המרגנית שתיקנו רב ושמואל בבבל לעמידות של ימים טובים שחלו להיות אחרי השבת¹⁵³ היא מרגנית ספרותית אמיתית, ואם לפרש את המקורות כדיוק לשונם אפשר שהתקיעות המפוארות שאנו אומרים במוספי ראש השנה אף הן בבליות הן.¹⁵⁴ ראוי לציין שמבחינת העשייה הספרותית אין הקטעים הללו קטעי פייטנות מובהקים, לא מצד מקצבם, שאינו מזכיר בשום אופן את השקילה הפייטנית, ולא מצד לשונם שגם היא נקיה מהשפעות יחודיות של לשון הפיוט הקדום. אפשר אפוא בהחלט שקטעי 'ובכן תן פחדך' אכן נוסדו בבבל. אבל אפשר שחכמי בבל התאימו לצרכים הליטורגיים שלהם איזה קטעים קדומים מאוד, שנתחברו לצורך ליטורגי אחר — אולי באמת כפתיחה למלכות אליבא דר' יוחנן בן נורי — בארץ ישראל.¹⁵⁵ לנקודה זו אין חשיבות אמיתית, והיא גם אינה ניתנת בשום אופן להכרעה.

[יא]

אחר הדברים האלה לא יפלא בעינינו אם נמצא גם את עמידות יום הכיפורים בארץ ישראל, כפי היחידים, זהות לעמידות החגים. באמת, למרות מה שנאמר בעניין זה במסכת סופרים,¹⁵⁶ הדמיון בין עמידות יום הכיפורים ועמידות החג בארץ ישראל גדול מאוד, עד כדי זהות כמעט. כל מרכיבי הברכה הרביעית לפיסקאותיהם עומדים בעינם בעמידות יום כיפור, הכל כמה שמצאנו בעמידות החג ובעמידות ראש השנה. מובן ששם החג מוחלף בכל המקומות שבהם הוא נזכר בפיסקאות השונות. בנוסח האיזכור דומה יום הכיפורים, בעקרון, לראש השנה: זכרוננו של חג בא גם כאן לא על פי שמו בלבד, אלא בכמה צירופי תיאור הנוספים עליו. בניסוחם של צירופים אלה יש קצת שינויים במקורות שעלו מן הגניזה, ואף בזה דומה המצב ביום כיפור למה שהעלינו לראש השנה. אבל צירופי התואר כאן אינם שמות משניים של החג (כמו בראש השנה), אלא ציון לסגולות היום כזמן סליחה ומחילה וכפרה. בחלק מן המקורות נוסח הצירופים הללו הוא כדלהלן:

- 153 היא פיסקת 'ותודיענו'. על יחוסה לרב ושמואל עיין בבלי ברכות לג ע"ב.
 154 הכוונה ללשונן (בפרוזה נשגבת) בנוסחי הקבע. שתי פיסקות מהן ('זה היום תחילת מעשיך' ו'ועל המדינות בו יאמר' וכו') נזכרות, כידוע, בירוש' ראש השנה פ"א ה"ג, נז ע"א וירוש' ע"ז פ"א ה"ב, לט ע"ג (והשווה בבלי ר"ה כז ע"ב) משם 'תקיעתא דבי רב'. אלכוגן (התפילה בישראל, 108) ציין בפשטות שאין ספק שציין זה בא ליחס לרב או לבית מדרשו לא רק את המשפט המסוים ההוא אלא כל 'תקיעתא' זו. ועיין שם הסתייגותו הטיפוסית של היינמן.
 155 על האפשרות שהקטעים נרמזים בחיבור נוצרי מן המאה הרביעית עיין ק' קוהלר, *HUCA*, א (1924), 415 ואילך.
 156 פרק יט הלכה ו הנ"ל: 'כשם שחתמתן של ראש השנה ויום הכפורים משונה משאר ימים, כך תפילתן'.